

RETORICA IN BEELD

Het woord is beeld geworden

Retorica van letters en afbeeldingen

Eddy van den Brink

Retoriek is te vergelijken met spreken op verhoogde toon, de tekst zo tot klinken brengen, dat zijn inhoud duidelijker verstaanbaar wordt. Retoriek lijkt dus allereerst hoorbaar, maar ook leesbaar als de tekst zich door retorische opsmuk verhoogt boven de simpele mededeling en daardoor uitnodigt of noodzaakt tot het verklanken op verhoogde toon.

Zo uitgedrukt klinkt het wat muzikaal en dat is ook de bedoeling. Ik acht het waarschijnlijk dat in de klassieke oudheid de redenaars zich zonder geluidsinstallatie voor een menigte verstaanbaar konden maken door hun teksten te zingen, gewoon op een toon zonder verdere melodie. Psalmodiërende monniken doen dat nog steeds, maar door de Reformatie is die traditie de protestantse kerk nooit ingekomen. Protestants gezongen liederen zijn onverstaanbaar voor wie de tekst niet kent. Psalmodie is woord voor woord te verstaan, ook voor wie de tekst niet in zijn hoofd of op zijn papier heeft. Dat zit hem in die letterlijk verhoogde toon: ook in een grote ruimte zijn de tonen van een piccolo goed te onderscheiden, die van een contrabas niet.

Retoriek is daarom niet alleen een tekstueel verschijnsel, maar ook een muzikaal gegeven uit de eerste helft van onze muziekgeschiedenis. Zeer kort door de bocht: tot 1600 dient de muziek om een tekst te verklanken, muziek is retoriek. Na 1600 dient de tekst enkel nog als aanleiding om tonen ten gehore te brengen en daar kan dan wel een tekst onder liggen, maar dat hoeft niet; de muziek wordt 'vrij', absoluut. Retoriek is hoorbaar, maar lijkt niet goed in beeld te brengen, anders dan modern met opname van beeld en geluid op film of video. Maar dat ligt toch anders: ook beelden zijn een middel om teksten onder de aandacht te brengen en begrijpelijk te maken.

Het kruis

De Romeinse christenen gebruiken al de retoriek van letter en beeld. Op afbeelding 1, het middenpaneel van een sarcofaag, wordt niet zozeer een gebeurtenis in beeld gebracht als wel een heel verhaal, een betoog. Bovenaan is nog net de bek te zien van een adelaar, de keizerlijke vogel die de associatie

Afb 1, detail van een passiesarcofaag, 250, Rome, Museo Pio Cristiano; uit: Frits van der Meer, *Die Ursprünge christlicher Kunst*, Freiburg 1982, Nr 15

van overwinning en macht oproept. Hij laat een krans neer op een kruis. Op de dwarsbalk daarvan zitten twee duiven vruchten te pikken uit die krans. Onder de dwarsbalk zitten twee gehelmde soldaten, de rechter duidelijk slapend.

Het kruis verwijst in de oudheid en tot diep in de Middeleeuwen nimmer naar boete, straf, lijden en dood. Het kruis wacht niet op Pasen, het is Pasen; het betekent uitsluitend triomf: aan, met en door het kruis is de dood overwonnen. Letterlijk: zeker vanaf de vroegste Middeleeuwen bekruisen gelovigen zich om daardoor de duivel en alle boosheid af te weren. Die betekenis van het kruis wordt hier met beeldende middelen de kijker ingescherpt. Allereerst die krans. Kransen leven bij ons nog voort in de sport en bij de begrafenis. Ze hebben hun Romeinse vorm grotendeels behouden: gevlochten uit levende tak-

De retorica is de kunst van het overbrengen van een boodschap met meer dan een droge tekstuele mededeling. Dat kan door te spreken in 'versierde taal', maar ook door versiering in beeld. Veel afbeeldingen brengen een boodschap over die verder gaat dan wat er letterlijk afgebeeld wordt, en de verluchtigde beginletters van (vooral Ierse) manuscripten zeggen vaak al heel veel over de tekst die komen gaat.

Dr. E. van den Brink is kunsthistoricus en medewerker van Interpretatie.

ken met bladeren en vruchten, omwikkeld door een lint, dat aan de onderkant geknoopt uitloopt met afhanginge einden. In het Latijn heet die krans *corona*, kroon, het onderscheidingsteken van de altijd overwinnende keizer. De krans-kroon bekroont hier tweeërlei: het kruis, zelf ook al een overwinningsteken, en zij omkranset een Christusmonogram, of christogram. Dat letterlogo bestaat uit een elkaar kruisende X en P, een *chi* en een *rho*, de eerste (Griekse) letters van de naam Christus. Na een lange tijd van weggeweest is dat christogram weer terug in vrijwel alle huidige protestantse kerken. De bekronende krans is zelf levend: duiven, gelovige zielen, pikken van zijn vruchten.

De opstanding kan nog eeuwenlang niet direct in beeld gebracht worden, omdat niemand die heeft gezien. De engel vertelt aan de vrouwen op paasmorgen, dat de Heer inmiddels is opgestaan. De soldaten, die getuigen hadden kunnen zijn, hebben erbij zitten slapen. De soldaten onder het kruis herinneren wel wat aan de soldaten bij het graf, maar eigenlijk brengen zij de eeuwigdurende geldigheid van dit beeld tot uitdrukking. Het bestaat dag en nacht tot in alle eeuwigheid. De linker kijkt op naar de zon, de dag, de rechter slaapt onder de maan in de nacht. Alle redeneringen van Paulus over de overwinning door het kruis worden hier met een retorisch beeld in een oogopslag opgeroepen. Het beeld vertelt een verhaal.

Retoriek van de beginletter

De postromeinse geschiedenis begint in Ierland, waar de schrijvers Latijn als tweede taal hebben moeten aanleren om Bijbelse en liturgische teksten uit te kunnen drukken. Het schrift is voor hen niet vanzelfsprekend, het roept een heilige taal, een heilige tekst op. En al rond 700, eeuwen voordat dat elders gebruikelijk wordt, vertalen ze die teksten ook in hun eigen taal en gaan die vertaling tussen de regels van de 'echte' Latijnse tekst schrijven. De volkstaal wordt ook een beetje heilig. Door die niet geroutinereerde omgang met het schrift vinden zij met letters dingen uit, waar een Romein geen behoefte aan heeft, maar die niet meer uit onze schriftgeschiedenis zijn weg te denken. Zij beginnen met wat voor ons nog steeds vanzelfsprekend is: interpunctie, woordscheiding en vooral: de grote letter en de kleine letter, *majuskel* en *minuskel*. Wij schrijven nog steeds eigenlijk afwisselend met twee geheel verschillende alfabetten. Onze hoofdletter is de *majuskel* uit het Romeinse boekschrift, de kleine letters zijn van eeuwen later, de karolingische *minuskel*, ontworpen onder Karel de Grote om een snel en toch duidelijk leesbaar boekschrift te krijgen.

In afbeelding 2 zijn twee andere Ierse uitvindingen te zien: de initiaal, beginletter van een boek of hoofdstuk. Die beginletter is groter dan de daaropvolgende, zeker enkele regels hoog, en dat maakt het

mogelijk haar min of meer te versieren. Die beginletters kunnen in korte tijd, minder dan een eeuw, uitgroeien tot paginagrootte. Dat leidt tot een volgende Ierse uitvinding: de letter gaat de tekst verbeelden, laat in een oogopslag zien waar dit woord over gaat: woord wordt beeld.

Beide uitvindingen, paginagroot en tekstverbeelding, zijn te zien op afbeelding 2. Daar staat Matteüs 1:18: *Christi autem generatio...* De geboorte nu van Christus... (ging aldus). De genitief van Christus wordt met Griekse letters, grammaticaal Latijns, geschreven: *XPI*. Het blijft de hele Middeleeuwen door gebruikelijk 'heilige namen' af te korten en ook om Jezus en Christus met Griekse letters in een verder Latijnse tekst aan te duiden. De reusachtige X heeft al de hele pagina nodig en overschaduwde de verstrengelde ook forse P en I. Helemaal onderaan rechts staat nog in kleine letters *h' generatio*; die *h* met een sliertje is een afkortingsteken voor *autem*, nu, dan.

De eerste 17 verzen van Matteüs, het geslachtsregister, waren bij de Ieren geen lezing voor de Kerst. Later komen ze als lezing voor 8 september, de geboorte van Maria. De lessen beginnen met vers 18, de geboorte van Jezus, de eerste lezing van het kerke-

Afb 2, Chi-rho pagina, Book of Kells, fol 34, 800; Dublin, Trinity College; Uit: Edward Sullivan, *The Book of Kells*, London 1988, pl IX Romeinen schrijven in hun boeken hun letters strikt functioneel, allemaal hetzelfde. Beginletters van een boek of bladzijde onderscheiden zich niet van alle andere. Daar is geen reden voor, zij schrijven hun eigen taal; het opschrijven dient het geheugen, de tekst zal voorgedragen worden.

lijk jaar, voor Kerstavond, de vigilie van Kerst. Het gaat over de incarnatie, het centrum van de geschiedenis, het Woord is vlees geworden en dat woord kun je daarom tot beeld maken. In de zeer gedetailleerde versiering van de pagina is de hele schepping terug te vinden, engelen, mensen, dieren en planten. Je hebt een vergrootglas op een kleurenreproductie en uren tijd nodig om deze afbeelding te lezen. Het is niet de bedoeling om deze bladzijde snel om te slaan om te zien hoe het verder gaat. Het is de bedoeling om geruime tijd naar deze pagina te turen om na te denken over wat dat is: het Woord wordt vlees. Alle kunstgrepen van fantasie en schilderkunst worden ingezet om deze woorden uit te drukken, zichtbaar te maken. Retoriek van de beginletter.

Paginagrote beginletters blijven eeuwen in gebruik. Vooral de B, de eerste letter van psalm 1, de L, eerste letter van Matteüs, IN aan het begin van Marcus, Q voor Lucas en weer IN voor Johannes. Maar dit oproepen van betekenis kan daarmee nauwelijks gedaan worden, omdat die beginwoorden niet zo geladen zijn. Dat kan alleen hier, met Matteüs 1:18, waar de zin begint met het geladen woord *Christi*, dat Ieren aan het begin van het kerkelijk jaar behandelen als het begin van de Bijbel. In latere roosters staan deze woorden niet meer aan het begin van Kerst; ze krijgen geen onderscheiding meer. En de geschiedenis van het ophogen van de letter neemt na de Ieren een andere wending: de letter is niet meer het beeld, zij gaat een beeld dragen. O en Q, maar ook B of P, waarbij de letter een binnenruimte omgrent, krijgen daarbinnen een afbeelding, eeuwenlang.

De leeuw

Ook de Romeinen gebruiken de leeuw als symbool-dier voor Marcus. Dat hebben ze van Hieronymus geleerd. Een leeuw als titelblad voor een evangelie is van Romeinen niet bekend, maar als zij bijvoorbeeld in mozaïek een leeuw van Marcus afbeelden is het wel een echte, naturalistische leeuw. Dat past volstrekt niet in de retorische beeldkraam van de Ieren. Aan een Romeinse leeuw kun je niet zien dat hij een andere, geestelijke betekenis heeft. En dus is die onbruikbaar. Zij geven de pagina het uiterlijk van een modern affiche: de leeuw wordt meer dan duizend jaar vóór Mondriaan door zijn omlijsting als opspringend in beeld gebracht: hij verbeeldt de opstanding. Met een even modern aandoend inschrift knipoogt de schilder naar de kijker: *IMAGO LEONIS*, beeld van een leeuw. Dit is geen echte en geen gewone leeuw, dit is een plaatje van een leeuw, een afbeelding van de opstandingsleeuw, een aanduiding van het evangelie van Marcus.

Deze leeuw lijkt niet op zijn foto, hij lijkt eerder samengesteld aan de hand van de definitie uit een woordenboek: een beest met een vervaarlijke bek, scherpe klauwen, woest gekrulde manen, een harig

slank lijf en lange zwiepende staart. Gewone leeuwen zie je niet zo veel in Ierland, of Echternach, waar Ieren dit boek schilderen. Deze leeuw maakt duidelijk, dat hij een verhaal te vertellen heeft: retoriek van een afbeelding.

Tallose malen zijn in antieke en middeleeuwse evangelieboeken portretten van de auteurs, de evangelisten, geschilderd. Meestal zitten zij achter hun lessenaar te schrijven of zich daartoe gereed te maken door hun pen te slijpen of in te dopen. Dat zij hun verhalen niet zelf bedenken, maar geïnspireerd worden, komt soms in beeld doordat zij hun blik richten op hun symbooldier boven hen. Zij luisteren naar wat hun wordt ingegeven om op te schrijven. Zeer zeldzaam is het in afbeelding 4 weergegeven type van de visionaire evangelist, die letterlijk in beeld brengt wat inspiratie is.

Lucas schrijft hier helemaal nog niet, hij is niets eens op aarde. In hoger sfeer zit hij op het wereldronde en wordt omgeven door een mandorla, het

Afb 3, Leeuw van Marcus, Evangelieboek van Willibrord, fol. 75v, 700; Paris, Bibliothèque Nationale, lat 9389; uit: Carl Nordenfalk, *Insulare Buchmalerei*, München 1977, 51

Afb 4, Lucas, Evangeliarium van Otto III, ca. 1000, fol 139v; München, Bayerische Staatsbibl, Clm 4453; uit: C.R.Dodwell, *Painting in Europe*, Harmondsworth 1971, Nr. 69

onderscheidingsteken van de in de hemel tronende Christus. Met wijd opengesperde ogen ziet hij een visioen, hem verschijnt het hele verhaal dat hij op zal gaan schrijven. Met uitgestrekte armen draagt hij de 'wolk van getuigen', Hebr. 12:1, die hem voorlichten. Boven hem eerst de stier, zijn symbooldier; daarboven koning David en daaromheen in een krans van lichtstralen uitzendende engelen bovenaan Ezechiël en Nahum, onderaan Habakuk en Zefanja. Hun profetieën liggen in dikke boeken in zijn schoot. Het onderschrift verwoordt nog eens wat hier te zien is: 'FONTE PATRUM...' 'De stier ontlokt aan de bron der vaderen de stromen voor de lammeren'. Onder Lucas drinken de lammeren daaruit.

Geloven, zo hebben wij geleerd, is het zeker weten van dingen die je niet ziet. De echt goede beeldende kunstenaars proberen juist dat toch zichtbaar te maken. De besten slagen daarin en worden na duizend jaar nog moeiteloos begrepen. Beeldende retoriek is vertonen wat je niet kunt zien.

Luce - Studiemiddag, 'Van huis uit katholiek'

23 juni 2009

Het katholieke gevoel laat zich niet gemakkelijk vertalen in katholiek handelen. De kerken stromen niet zo maar vol en 'van huis uit katholieke' ouders staan vaak met de handen in het haar als het gaat om de geloofsopvoeding van hun kinderen.

Volgens een recent promotieonderzoek aan de Faculteit Katholieke Theologie loopt de geloofsoverdracht tussen drie generaties 'katholieken' niet vanzelfsprekend: van de vaak 'automatisch' katholieke grootouders, via de 'kritisch-katholieke' ouders naar de 'blanco' kinderen van nu. Het blijkt dat ouders eerder een 'katholieke praxis' proberen door te geven dan de kerkelijke leer. Katholiek zijn is meer iets van hart en handen dan van hoofd en mond.

Toch is er sprake van een zekere 'honger' naar het numineuze, het geheim van God. Uit een ander onderzoek aan de FKT blijkt dat het proces van initiatie gebaat is bij ondersteuning vanuit een levende geloofsgemeenschap. De kerk kan naast het gezin een waardevolle plek zijn om de spirituele groei van zoekers, nieuwe gelovigen én van-huis-uit-katholieken te faciliteren. Hoe kunnen de uitkomsten van beide onderzoeken in de pastorale praktijk vruchtbaar gemaakt worden?

Aanleiding genoeg voor een studiemiddag over geloofsoverdracht, de moeilijkheden én de kansen. Met dr. Toke Elshof, dr. Annemiek de Jong-van Campen (beiden FKT) en prof.dr. Didier Pollefeyt (Leuven).

Datum: 23 juni 2009, 14:00-17:00 uur

Locatie: De Uithof, Boothzaal

Heidelberglaan 3, Utrecht

Kosten: € 25; € 15 alumni FKT; studenten gratis

Tel: (030) 253 18 82 / 29 28

Email: luce-crc@uvt.nl